

ЈОВАН ПОПОВ

РУСКЕ СЛУГЕ И ГОСПОДАРИ У ГОДИНИ 1859: ГОНЧАРОВ, ДОСТОЈЕВСКИ, ТУРГЕЊЕВ

САЖЕТАК: Уз осврт на међусобне односе тројице савременика из наслова, у тексту се анализира мотив односа слугу и господара у њиховим романима из 1859. године: *Обломову*, *Селу Сџеџанчикову* и *Племићком њезду*. Иако је реч о делима која у опусима својих аутора заузимају различите вредносне позиције, поређење је занимљиво нарочито када се узме у обзир разноврсност варијација једног мотива који је још од Хомера познат у светској књижевности, као и контекст прелазног историјског тренутка, две године пре укидања кметства у Русији.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: И. А. Гончаров, Ф. М. Достојевски, И. С. Тургењев, руски роман, мотив слугу и господара

Средином четрдесетих година XIX века, у кружоку окупљеном око критичара Висариона Бјелинског, упознала су се тројица младих писаца који ће у блиској будућности, заједно са Лавом Толстојем, донети процват руског романа и први продор руске књижевности на Запад: Иван Гончаров (1812–1891), Иван Тургењев (1819–1883) и Фјодор Достојевски (1821–1881). Утицајни Бјелински, који је почетком те деценије постао уредник критике у часопису *Ойџибински зајиси*, похвалним речима је дочекао поему *Параџа* (1843), дебитантско дело младог Тургењева. Три године, касније овај ће у *Ойџибинским зајисима* објавити и приповетку *Брејџер* (1846), али ће та година ипак остати упамћена по сензационалном дебију Фјодора Достојевског. Најпре је изашао роман *Бедни људи*, који је претходног лета, још као рукопис, дочекан са одушевљењем, а затим и *Двојник*.

Прескачући овде добро познату анегдоту о одушевљењу песника Њекрасова „новим Гогољем” и сумњичавости, а затим панегирку који је *Бедним људима* исписао сам Бјелински, навешћемо да је почетком следеће године овај прешао да уређује рубрику критике у *Савременику*. Тај напредно оријентисани часопис покренуо је Пушкин неколико месеци пре своје трагичне смрти, а непосредно пре доласка Бјелинског његово уређивање преузели су Николај Њекрасов и Иван Панајев. Њих двојица су добро знали зашто доводе бескомпромисног критичара, иако је његово здравље у том часу већ било озбиљно нарушено туберкулозом. За њим је дошао и Тургеев, који ће убрзо почети да објављује приче касније уткане у *Ловчеве записе*. И не само он. Већ у првој половини те 1847. године, у *Савременику* ће изаћи роман *Обична прича*, првенац Ивана Гончарова, такође, приватно блиског Бјелинском.

Сви они окупљали су се у дому Ивана Панајева, у то време главном петроградском стецишту писаца, којим је доминирала његова лепа супруга Авдотја. Њихов брак је, међутим, у том часу важио још само на папиру, а прави Авдотјин муж био је Њекрасов. Он и Панајев били су партнери и у уредништву и у домаћинству. Пред чарима неодољиве даме није остао равнодушан ни Достојевски, што сазнајемо из писама која је слао брату Михаилу. Од озбиљнијег заљубљивања можда га је спасило то што се у салону Панајевих није дуго задржао, а разлог је био релативно безазлен – ситна Тургеевљева пакост на његов рачун. Алудирајући на гогољевску инспирацију *Двојника*, овај га је назвао „новом бубуљицом на носу руске књижевности”, што је за преосетљивог Достојевског био довољан повод да се дистанцира од читавог тог окружења. Истовремено се растао и са Бјелинским који је био разочаран *Двојником*, али је суштина њиховог разлаза била идеолошка.

Идеологија ће га, двадесетак година касније, дефинитивно раздвојити и од Тургеева, а дотле је њихов однос имао своје мене – од лажне срдачности до искрене нетрпеливости. Достојевски је морао да обуздава понос када би нешто тражио од свог колеге – једном је то била прича за часопис који је издавао, други пут новчана позајмица – што му никако није могло пријати. До коначног разлаза доћи ће у лето 1867. године у Баден-Бадену, када њихова размимоилажења у погледима на однос Русије и Запада постану непомирљива. Достојевски више није могао ћутке да истрпи Тургеевљев презир према отаџбини и одушевљавање Европом, поготово Немачком коју беше пригрлио као нову домовину.

О Гончаровљевим односима са Тургеевим и Достојевским, у којима је, такође, било превирања, биће речи на крају овог тек-

ста. На овом месту додаћемо још претпоставку да су на турбуленцији у релацијама међу тројицом великих савременика могле утицати суштинске разлике међу њима, како у погледу карактера тако и у социјалном статусу, односно финансијским приликама у којима су живели. Најстарији од њих, Гончаров, био је дете богатих трговаца, али после успешно завршених студија филологије није желео да се врати на породично имање у забаченом Симбирску него се определио за самосталан живот у престоницама и каријеру у државној администрацији. То се одразило на његов књижевни рад који је текао мучно и успорено – довршио је свега три романа, *Обломов* је писао читаву деценију, а *Понор* и дуже од тога. Почевши као преводилац у Министарству финансија, доурао је до чиновничког чина генерала и, на свој захтев, пензионисан је у 55. години живота. У међувремену је више од десет година обављао дужност царског цензора, што није било ни лако ни захвално, али му је омогућавало да се у потпуности посвети књижевности, истина више туђој него својој. По одласку у пензију, поживео је још скоро четврт века, а успео је тек да заврши *Понор* и да напише низ чланака, књижевних и позоришних критика, као и контроверзни мемоарски запис под насловом *Необична њрича*, објављен постхумно.

Тургењев је са обе стране потицао из породица старог племства Тулске губерније, при чему је мајчина била једна од најбогатијих земљопоседничких у читавој Русији. И он је са успехом студирао филологију, магистрирао на латинском језику и написао дисертацију од чије је одбране одустао у последњем часу. Немирнијег духа и бурнијег темперамента од Гончарова, Тургењев је од ране младости био заражен вирусом књижевности и путовања, па се и дипломатске каријере одрекао после само две године. Изгубивши главу због оперске певачице Полине Вијардо, одјурio је за њом у Париз и заувек напустио државну службу. Како је у то време већ био отац ванбрачне кћери из везе са женом из народа, мајка му се овога пута жестоко разљутила. Кажњавајући га за аферу са удатом женом, коју је, због њеног шпанског порекла, звала „проклетом Циганком”, Варвара Петровна га је пуне три године оставила без прихода. Ипак, до Париза је био допро глас о његовој залеђини, па је некако преживео. И живео је *ménage à trois* са Полином и њеним мужем, слично Панајевима и Њекрасову, с тим што се њихов брачни троугао одржао до краја, па га је Мопасан назвао најлепшом љубавном причом XIX столећа. Случај комедијант удесио је да Иван Тургењев и Луј Вијардо напусте овај свет исте године, мада је Француз био скоро двадесет година старији.

Достојевски је, насупротив Тургењеву и Гончарову, скоро цео живот био у беспарици. Отац му је био државни лекар, награђен племићком титулом и малим имањем за заслуге у Отаџбинском рату, али приходи су му били скромни, па деци није оставио скоро ништа, осим образовања које је сам одабрао, сматрајући га лукративним. Тако су и Достојевски и његов старији брат Михаил завршили војну инжењерску школу, но тим занимањем се ниједан од њих никада није бавио. Михаил се окушао као трговац, једно време заједно су издавали часопис, а за Фјодора избор се није постављао – још и пре успеха *Бедних људи* одлучио је да буде писац и ништа друго. И био је, и то „књижевни пролетер”, како је себе назвао у писму једном издавачу. А у писму Михаилу од 9. маја 1859. године се жалио: „Па зашто ја, који живим у таквој оскудици, добијам само 100 рубаља [по табаку рукописа – ЛП], а Тургењев, који има 2000 душа, по 400?”¹

Он и Тургењев били су неједнако третирани не само поводом ауторских хонорара. Добро је познато да је Достојевски због читања Бјелинсковог писма Гогољу у „завереничком” кругу петрашевца био осуђен на смрт, а затим помилован и послат на принудни рад у Сибир. И док је још окован чамио у Омску, Тургењев је написао политички провокативан некролог Гогољу и, упркос забрани цензуре, успео да га прокријумчари на страницама *Московских вedomости*. Због тога је ухапшен, али захваљујући залагању грофа Алексеја Константиновича Толстоја није завршио на робији већ у двогодишњем кућном протвору на породичном имању. За много већи преступ кажњен је неупоредиво блажом казном него Достојевски. Изрека да је судбина неком мајка, а неком маћеха на примеру њих двојице добија своје оправдање.

*

За десет година, колико је Достојевски провео у Сибиру, прво у робијашкој, а после у војничкој униформи, у руској прози су се одигравале значајне ствари, а једна од најзначајнијих, Гончаровљев *Обломов*, настајала је с прекидима читавим током исте те декаде. Игром случаја, поглавље „Обломовљев сан” угледало је светло дана у посебном издању часописа *Савременик* још у години утамночења Достојевског, 1849, да би роман у целости био објављен у години његовог повратка у престоницу, у прве четири свеске *Отаџбинских записки*. А у последње две свеске, исте те 1859. године,

¹ Фјодор Достојевски, *Писма*, I, превели М. Стојнић и други, Логос, Београд; Графичар, Ужице, 2015, 332.

исти часопис објавиће роман *Село Сџејанчиково и њејови жиџељи* којим је обзнањено да се Достојевски вратио и у књижевност. Када овоме додамо да је те године у јануарској свесци *Савременика* изашао Тургеневљев роман *Племићко ѓнезго*, случајности почињу да буде радозналост.

Питање је, међутим, колико хронолошке коинциденције могу бити подстицај озбиљног упоредног истраживања. Наука је, по правилу, скептична у том погледу, а оно што овде оснажује ту скепсу јесте чињеница да пред собом имамо дела неједнаке уметничке вредности и неједнаког историјског значаја – док је *Обломов* животно дело Ивана Гончарова, а *Племићко ѓнезго* једно од најважнијих остварења његовог имењака Тургенева, дотле је *Село Сџејанчиково* лепо уређена, али прилично забачена пролазна станица на стваралачком путу Фјодора Достојевског. Чињеница да је радња Гончаровљевог романа највећим делом смештена у Петроград, и то баш у Горохову улицу, у коју је Достојевски више пута доводио своје јунаке, овде није од значаја пошто се *Село Сџејанчиково*, како му и наслов каже, збива у далекој, руралној унутрашњости, баш као и *Племићко ѓнезго*. Наду евентуално може да пробуди околност да је власник имања у Степанчикову пуковник Ростањев, стари племић и безазлена добричина, по чему би могао бити упоредив са Обломовим, па и са Лаврецким. Но, док су ова двојица главни јунаци Гончаровљевог, односно Тургеневљевог романа, дотле Ростањев заправо то и није у *Селу Сџејанчикову* или бар није његов једини протагонист. Ту функцију, у најмању руку, равноправно обавља и његов „драги пријатељ”, уљез и узурпатор Фома Фомич Опискин. А с њим је и Обломова и Лаврецког заиста тешко поредити по било ком основу, осим по супротности. Поготово се то може рећи за Обломова и Опискина. Њих двојица су антиподи и у карактерном и у социјалном и у сваком другом смислу, па у симетричном сазвучју њихових имена не би требало тражити већи значај од још једне пукe коинциденције. Ипак, у нечему се и та два тако различита јунака на моменте приближавају. Као кључни чиниоци тог приближавања указаће се њихови односи према слугама.

Дотични мотив ће се у *Обломову* указати као један од носећих стубова средишње теме лењости. Гончаровљева обрада овог топоса биће детаљнија него код његових безбројних претходника, од Хомера до Гогоља, са много више појединости и уз увођење неких савремених аспеката, карактеристичних за доба у којем се укидање кметства већ назирало. Штавише, у њој ће се јавити и једна важна структурна новина: уместо у динамици путовања, однос Обломова и Захара биће развијан на статичној позадини

једноличне свакодневице. Будући да је непокретност кључна карактерна црта главног јунака, и његов однос са слугом обележен је њоме. Али када је реч о социо-психолошком аспекту тог односа, рекло би се да је учињен корак уназад у односу на оно што је виђено у *Двојнику* Достојевског. Док су његови јунаци припадали грађанском свету, Гончаровљеви су дубоко укоренењени у свет старовремских спахија. Осим тога, слуга је у *Обломову* за читаву генерацију старији од свог господара, па је првенствено он носилац конзервативног погледа на свет. С друге стране, иако много млађи, насловни јунак је неспорни ауторитет, тако да о некој коренитој промени у статусу слуге нема ни говора.

Иља Иљич Обломов и његов слуга прави су пример микро-социјалне симбиозе руског аристократског миљеа. За разлику од Чичикова, Обломов је племић од старине, од малена окружен претераном родитељском бригом, али и многобројном послугом. Но, како је пропадање његове породице започело још у претходној генерацији, читалац га већ на почетку затиче поприлично осиромашеног, са само једним слугом. Захар Трофимич је све и свја у његовом дому и за то не прима плату, што га ипак не лишава многих пословичних негативних особина ликова са дна друштвене лествице: неписмен је и ограничене памети, уз то лењ, неуредан, неспретан и, већ подразумевано, склон пићу. Питање његове верности господару никада се, међутим, не поставља: „Он би и без премишљања скочио за њега и у вагру и у воду, а не би мислио да је то јунаштво вредно дивљења или каквих награда”.² Упркос томе, „ретко прође који дан, а да га у чем било не слаже”³, ту и тамо ситно га поткрада, а не пропушта ни да га оговара пред сталешком сабраћом, и то обилато претерујући. „Такво закерало да је права напаст”⁴, јада се Захар, поткрепљујући свој удес набрајањем измишљених погрда које никако не пристају уз Обломовљев карактер. „Тебе, вели, треба обесити, тебе, вели, треба скувати у врелој смоли и усијаним клештима кидати; у тебе, вели, треба боров колац укуцати”⁵, прети му, наводно, господар.

² Иван Гончаров, *Обломов*, превео Милован Глишић, Плави круг; Невен, Београд, 2004, 83.

³ Исто, 79.

⁴ Исто, 167.

⁵ Исто. Сцена разговора слугу враћа у сећање уводни дијалог између Зганарела и Гузмана у Молијеровом *Дон Жуану*, док је један духовити дијалог између Захара и Обломова пандан дијалогу Арпагона и слуге Жака у *Тердизи* истог комедиографа. Уопште узев, прва трећина *Обломова*, која се одвија у стану протагонисте и приказује његову немоћ да устане из постеље, у потпуности је структурирана као драма и могла би се играти на позорници уз врло мале драматуршке интервенције.

Као и у Гогољевим *Мртвим душама*, у односу слуге и господара влада узајамна грубост: Захар „није показивао видног поштовања према господину”⁶, али такво понашање не носи у себи клицу евентуалне побуне или стварне омразе. Насупрот томе, реч је о поштовању посебне врсте, својствене примитивном човеку. Приповедач не оклева да то експлицира. Слуга се према Обломову понашао „као што се шаман понаша грубо и фамилијарно са својим идолом: и обрише га, и упусти, а можда понекад и удари у љутини, али при свем том у његовој души борави непрестано свест о надмоћности тога идола над њим”⁷. Штавише, тај идол супериоран је и над свима осталима: „Сачувај Боже да би он ценио другог каквог господина не само више него подједнако као свог!”⁸ Тако нешто није долазило у обзир и Захар је своју хијерархију вредности јасно стављао до знања сваком госту у њиховом дому, племићу као и грађанину, гледајући на њега са висине Обломовљеве претпостављене надмоћи. Ако је она била и нереална, што је најчешће и био случај, слугу то није дало омести: „Ако његов господин није имао довољно особина за похвалу, он их је позајмљивао од других и приписивао му славу, богатство и изузетну моћ”⁹. То посебно долази до изражаја у разговору са обичним светом. Чак и кад се жали на свог газду, он прихвата само тешење типа: „И што горе псује, толико је боље: барем неће ударати ако псује”¹⁰. Али, јао онима који се занесу и придруже му се у опањкавању – тада Захар обрће страну, прети и проклиње сваког ко се усуди да изусти ружну реч о Обломову, а овај се намах преображава и постаје „добар [...], паметан, леп”, „добра душа; та то је злато – а није господин”¹¹, „коленивић”, чији су „пријатељи генерали, грофови и кнезови. Још неће свакога грофа ни пустити да седне с њим: понеки дође, па се настоји у предсобљу... Долазе му све сами списатељи”¹². Маштовито претеривање се, дакле, наставља, само са промењеним предзнаком.

Доследан у експлицитности реалистичке мотивације, писац не пропушта да објасни деловање механизма који је покренут у слугиној психи: „Дирнувши у његова господина, дирнули су и Захара у живац. Уздрмали су му и честољубље и самољубље”¹³. Слугу лично погађа свака критика на рачун господара, као што и

⁶ Гончаров, *Обломов*, 84.

⁷ Исто.

⁸ Исто, 85.

⁹ Исто.

¹⁰ Исто, 166.

¹¹ Исто, 170.

¹² Исто, 171.

¹³ Исто.

сваку похвалу доживљава као своју. Њихова симбиоза најчвршћа је управо у додиру са спољашњим светом и нема ничега што Захар не би урадио да је одбрани. Ако затреба, не само да ће слагати него ће се препустити фантазији, а у одсудном часу ће чак Обломовљево фантазију, којој се иначе у себи ругао, преузети за своју: „Ја сам код њега као у рају: никакве оскудице не знам, откако сам се родио, није ме назвао звеканом; живим у добру, у миру, једем са његова стола, идем куд хоћу – ето, тако је то! Па на селу имам засебну кућу, засебну градину, имам храну; сви ми се мужици клањају! Ја сам управитељ и мајордом!”¹⁴

Визија о Захаровом сеоском рају преузета је из једног ранијег Обломовљевог гласног сањарења, тако да маштарија постаје заједничка, као код Дон Кихота и Санча Пансе. Колико је далеко слуга у томе отишао, сведочи и очигледан анахронизам: у тренутку док ово говори, он је већ превалио педесету, а његов господар је у својим раним тридесетим, па га никако није могао тетовити од рођења. У стварности је било обрнуто – млади слуга, тада још Захарка, преузео је својевремено део бриге о млађаном наследнику старих господара. Он према њему има псеудородитељски однос, а за Обломова важи обрнуто. Иако привидно груб, он је ценио Захарову оданост, као што је био свестан да без њега не би умео да живи. Но, та беспомоћност и свакодневна упућеност на слугу рађала је засићење и нетрпељивост, па је „спољашње Обломовљево понашање са Захаром било [...] увек некако непријатељско”¹⁵ Атрибут „спољашње” служи да покаже како је своја права осећања према слуги господар скривао негде унутар себе. У свакодневици, међутим, он уме да кињи и богоради, а у критичним моментима прибегава дугим моралним проповедима којима Захара доводи у емотивни шкрипац. У роману су приказане две такве ситуације.

Прва, на самом почетку, изазвана је писмом у којем им станодавац отказује стан. Селидба се указује као неминовност, што је за статичног Обломова равно катастрофи. Све то доводи до напетости између њега и слуге, а она кулминира када овај, у жељи да га умири, неопрезно примети како се и толики други селе, па им ништа не фали. Тиме је, међутим, Обломов дирнут у живац. „Он је у томе што га је Захар оборио на ступањ ’других’ видео повреду свог права”¹⁶, своје господарске изузетности. Зато одлучује да слугу научи памети. Следи његова дуга тирада и Захарово врпољење, једна мајсторски компонована сцена, са мноштвом финих

¹⁴ Исто.

¹⁵ Исто, 85.

¹⁶ Исто, 103.

детаља, која битно доприноси како дефинисању односа двојице јунака тако и њиховој појединачној карактеризацији. Читалац се једно време пита у којој је мери Обломовљев патетично-узвишени тон искрен, а у којој га он пренаглашава у функцији педагошког деловања. Али у финишу ствар постаје озбиљна. Пошто Захар никако не може да схвати чиме је увредио свог газду, овај му то објашњава директно, залазећи у саму суштину друштвених односа, аристократске етике и сопственог карактера. Издвајамо само оно најважније, ризикујући да нарушимо јединство и уменичку вредност непоновљивог призора.

Тај „други” на кога ти мислиш – то је худа рита, груб, необразован човек који живи прљаво, јадно, на тавану; [...] „Други” је такав човек који сам себи ципеле чисти, сам се облачи; а ако се понекад и прави да је господин, лаже, он и не зна шта је послуга; [...] „Други” ради без одмора, трчи, тумара – настави Обломов – ако не ради, нема шта јести. „Други” се клања, „други” моли, понижава се... А ја? [...] А зар ја јурим, зар радим тежак рад? Мало једем, шта ли? [...] Ја, хвала Богу, нисам ни једанпут сам обоу чарапе откако сам жив!¹⁷

Као капитална претпоставка господства указује се, према томе, нерад. С једне стране, прави господин презире сваки рад, нарочито физички, уколико је изнуђен нужношћу преживљавања; с друге стране, он има могућност да свакодневну бригу о својим основним физичким потребама пренесе на потчињену особу. Обломов у свом погледу на свет није усамљен, као што он није јединствена одлика руског друштва. Ако смо већ повукли паралелу према Сервантесу, онда је овде можемо додатно нагласити. Етика шпанског племића с почетка XVII столећа, макар и осиромашеног, такође је била заснована на одбацивању рада и поседовању макар и једног слуге. То, између осталих, сазнајемо и од многих Сервантесових савременика, твораца пикарских романа. У овој тачки кодекс шпанског идалга подудара се са кодексом руског властелина. Отменост без послуге није могућа и ту се симбиотска природа односа Обломова и Захара још једном исказује.

Обломов је свом слуги читао лекцију која га је довела до катарзе, после чега се напетост између њих разрешава. Али катарза је била краткотрајна и једнострана. Чим остане сам, Захар проклиње господара, а његово кајање и сузе нису, чак ни привремено, променили Обломовљеве навике. За тако нешто био је потребан

¹⁷ Исто, 106–107.

јачи мотив и он се појавио увођењем у причу младе сусетке у средишњем делу романа. На помолу је чак и Обломовљева женидба. Али управо то је довело до другог критичног тренутка у односу слуге и господара. Радознали Захар, који је у међувремену и сам пронашао животну сапутницу, покушава да докучи исход Обломовљеве романсе, претварајући се како само преноси туђе гласине. За разлику од њега, господар има високо идеализовану представу о браку, као „круни среће” и „поетском тренутку [...] који је наједанпут изгубио боје чим је Захар проговорио о њему”.¹⁸ У дубини душе, свестан да не може удовољити свом идеалу, он своје незадовољство преусмерава ка слуги и поново му придикује, а Захар још једном несмотрено занемарује господарево изузетност: „Женидба је обична ствар!”, одговара он на Обломовљево тобожње ишчуђавање. „Нисте ви сами, свак се жени.”¹⁹ Деградиција је чак за нијансу тежа него у претходном случају, пошто је господар са ранга „других” сведен још ниже – на ранг „сваког”. Обломов не пропушта да то истакне. Упркос томе, његова реакција овог пута је била мање театрална, јер је уместо апстрактног циља Захаровог превапитавања имао један савим конкретан – спречавање даљег ширења гласина. Без обзира на ову разлику, у оба случаја на делу је исти механизам мотивације, као што је примењен исти, трочлани наративни образац: Захарова грешка – Обломовљева увређеност и реакција – Захарово покајање.

Најзад, важно је приметити да главна Захарова специфичност у односу на типски лик слуге проистиче из прелазног историјског тренутка у којем се одвија радња Гончаровљевог романа. „Он је припадао двома епохама и обе су удариле на њега свој печат”, још једном објашњава приповедач. „Од једне епохе прешла је на њега, наслеђем, безгранична оданост дому Обломових, а од друге, позније, наследио је препређеност и поквареност”.²⁰ Ипак, Захар суштински и даље припада старој генерацији слугу, због чега после господарево смрти не може да се снађе: „Није данас онако како је некад било; много је горе. Хоће да су им лакеји писмени”, поверава он Обломовљевом пријатељу Штолцу у епилогу романа. „Данас држе све по једног, ретко где два лакеја. Ципеле изувају сами; измислили некакву машину! [...] Срамота, стидно, пропада господство!”²¹ Ни код њега, као ни код слуга његовог поколења, нема никаквих назнака ауторефлексије психолошког или социјалног типа: „Њему никада није падало на ум да анализира

¹⁸ Исто, 375.

¹⁹ Исто, 378.

²⁰ Исто, 79.

²¹ Исто, 577.

своја осећања и односе према Иљи Иљичу; он их није измислио сам: наследио их је од оца, деда, браће и од послуге у којој се родио и васпитао, и оне су се претвориле у тело и крв његову”.²² Отуда његова безусловна приврженост, која се продужава чак и после Обломовљевог смрти – иако избачен из куће, остарео, оронуо и без средстава за живот, Захар није у стању да се одвоји од њиховог последњег заједничког станишта, па не прихвата ни Штолцову понуду која би га спасла просјачења: „Нисам рад ићи одавде, од гробића”²³, каже он. Ово тепање смрти кроз оксиморонски деминутив (рус. *моџилка*) указује на слугину нежност према господару који у његовој успомени и постхумно задржава обележје детета. Овакав епилог, с једне стране, утискује коначни печат на псеудородитељски однос Захара и Обломова. С друге стране, он наговештава универзалност обломовштине која се као феномен осамосталила у односу на свој архетип и надживела га.

*

За Иљу Иљича Обломова се понекад каже да припада плејади „сувишних људи” у руској књижевности XIX века, мада га је по било чему тешко поредити са Оњегином, Печориним, Херценовим Бельтовим или Тургеневљевим Руђином. Но, управо та растегљивост појма *лишний человек*, који се, иначе, први пут јавио у Тургеневљевој причи *Дневник сувишног човека* (1850), допушта да се он примени и на Фому Фомича Опискина, једног у низу јалових, неталентованих и недовршених интелектуалаца у приповестима Фјодора Достојевског. Будући да није племић нити је наследио икакав иметак, као што ће бити у случају јунака *Зайиса из њогземља*, Фома живи као чанколиз на имању доброћудног и простодушног пуковника Ростањева, злоупотребљавајући његово безгранично гостопримство и лукаво манипулишући његовом кључном карактерном слабашћу – потпуним одсуством самопоуздања. Он постепено овладава пуковниковим домаћинством у које се увукао захваљујући раније стеченом наклоношћу његове тиранске мајке, још док је био у служби њеног другог мужа. Удомивши своју незахвалну, по други пут обудовелу родитељку, Ростањев прима и узурпатора који ће му умало растурилити дом. Описујући га, приповедач посеже за термином који је пре њега већ користио Тургенев, *иреживальщик*²⁴, па се, имајући у виду читав

²² Исто, 83.

²³ Исто, 578.

²⁴ Милан Кашанин је ову реч превео са *мукџаш*, дакле, неко ко живи мукте, на туђ рачун.

амбијент, може говорити о тургењевљевској инспирацији, што потврђује и поређење са *Племићким њезгом* које сам писац помиње у писму брату Михаилу. Ипак, наведена тријада ликова, као и обиље ефектних дијалога и сцена, поново указују на драмско надахнуће, односно на Молијеровог *Тартифа*.

Опискин је, као и његов француски архетип, верски лицемер који је свог домаћина потчинио до те мере да му је овај замало преписао половину свога имања и само отпор сељака успео је да га одврати од те намере. Достојевски следи свог узора и у концепцији лика старе генералице која је, као и госпођа Пернел, апсолутно у власти лицемера, али ту опчињеност преноси на још неколико женских ликова, док је, с друге стране, повећан и број „резонера“, актера који прозиру уљеза и покушавају да другима отворе очи. У *Тартифу* је у томе најупорнија била виспрена слушкиња Дорина, чији је пандан у *Селу Стейанчикову* пуковникова кћи Сашењка. Улога Оргоновог шурака Клеанта код Достојевског је подељена на неколико мушких епизодиста: суседа Бахчајева, слугу Гаврилу, и самог приповедача, Ростањевљевог сестрића. Између њега и Фоме Фомича од првог тренутка избија нетрпељивост, из које произлази Опискинова свепрожимајућа негативна карактеризација. Насупрот Молијеровом лицемеру, Фома Фомич није ни млад ни путен човек, као што не показује сталоженост у критичним ситуацијама, већ уме да падне у театралност, па и у хистерију којом паралише свог колебљивог домаћина. У нашем контексту посебно је значајно то што мета његове агресивности умеју да буду и други укућани, међу којима су чак тројица слуга. Тако је мотив којим се бавимо овде вишеструко усложњен, не само бројем слуга него и чињеницом да функцију господара преузима други лик.

Будући да је *Село Стейанчиково* настало уочи укидања кметства, слуге још не уживају слободан статус, али је пуковник Ростањев као газда сушта благодет, па је омиљен и међу њима и међу својим мужицима. Узурпатор је, међутим, све супротно од тога. Он кињи слуге још више него остале укућане, третирајући их као своје власништво, мада не на суров начин који не би ни приличио комичном штиву. По среди су више Опискинови каприци који доводе до низа урнебесних ситуација. Главна Фомина жртва је млади Фалалеј који и није прави слуга, већ „дворски момак“, што је прилично неодређена дужност и означава особу која је нешто више од обичног припадника послуге, а нешто мање од пуноправног члана племићког домаћинства. Био је сироче и кумче покојне пуковникове жене, што објашњава његово присуство и његов статус. „Тај дечко је био неко чудно створење“, каже приповедача. „Није се

могло за њега рећи да је потпун идиот или блесан, али је био толико наиван, толико искрен и простодушан, да се каткад заиста могло узети да је луцкаст”.²⁵ У епилогу ће се испоставити да је на крају постао добар кочијаш, а у причу је уведен при крају њене прве половине, као генераличин љубимац готово девојачке лепоте. То ипак не спречава њеног главног протежеа да дечака узме под своје и да на њему испроба своје дидактичке пориве. За Фалалеја, кога ни на руском није било могуће описменити, учење француског је већ немогућа мисија, но већи проблем од онога што му самозвани васпитач намеће јесте оно што му ускраћује.

Једна од ретких способности празноглавог лепотана била је игра, али невоља настаје отуда што њега не занимају отмени већ народни плесови, нарочито један у којем плесач својим покретима опонаша тетурање пијаног сељака. Фому Фомица то доводи до беса и сваки пут када ухвати злосрећног младића у недоличној радњи, чита му буквицу маниром иследника који серијом непријатних питања сатерује преступника у ћошак: „Да душу извлачи из човека, била је Фомина потреба. Он се играо својом жртвом као мачка мишем”²⁶, описује приповедач бедни Фалалејев положај. А врхунац његових мука са „добротвором” настајао је поводом сна који му се упорно враћао из ноћи у ноћ. У гротескном климаксу Фоминог придиковања, сањање белог бика оцењено је као тежак преступ и кажњено клечањем у углу. Оваква мера требало је да натера грешника да уместо „грубих, сељачких” снова сања нешто прикладније, „нешто из вишег друштва”. На евентуални пуковников – или читаочев – приговор да човек не може управљати својим сновима, Опискин је имао спреман одговор: „Какве мисли, такви сни”²⁷. Окривљени сневач се таквог изговора не би ни сетио, а још мање би потражио излаз у лажи или прикривању садржаја сна: „Фалалеј је био толико истинољубив да апсолутно није умео да слаже, па баш и да је хтео”²⁸. Једино што је преостајало овој кроткој, осетљивој души, заправо, заосталој у развоју, било је оно што би и сваком детету – сузе. Фалалејев плач је лајтмотив *Села Сџејанчикова* готово исто колико и Фомино пренемагање.

Јасно је да Фома Фомич и Фалалеј, симболично повезани и иницијалима, чине тандем чији је однос приказан карикатуралним претеривањем. У нешто мањој мери то се може рећи и за Фому и за старог слугу Гаврилу. Гаврила Игнатљевич је типски лик ста-

²⁵ Фјодор Достојевски, *Село Сџејанчиково*, превео Милан Кашанин, Рад, Београд, 1964, 91.

²⁶ Исто, 102.

²⁷ Исто, 94.

²⁸ Исто, 95.

ровремског господског лакеја који је ту дужност наследио од оца. Он је први на кога приповедач наилази када дође код ујака, али је изненађен што га затиче с наочарима на носу и бележницом у рукама. Испоставља се да Фома Фомич и на њему истерује своју француску педагогију, па овај „због грубости и за казну” мора да учи туђе речи тако што је њихов изговор записао на руском. „Ја, као Орфеј, умекшавам овдашње нарави, само не песмама, него француским језиком”²⁹, истиче с поносом набеђени просветитељ. Гаврила, међутим, не може да истрпи педагошку тортуру под старе дане, па се код њега јавља револт на какав нисмо навикли код традиционалних слуга. Он се позива на своје поодмакле године – шездесет три – на заслуге предака – деду му је, заједно са господаром, обесио побуњеник Пугачов, за шта је његов отац награђен службом камердинера – али и на достојанство сваког људског бића: „Но, сваки човек образ божји на себи носи, образ његов и подобије”³⁰. Доживљавајући Фомино опхођење као понижење, Гаврила се одважава да се неувиђено успротиви: „Ма како ја, Фома Фомичу, био за тебе одвратан човек, једном речју роб, ипак то мене вређа!”³¹

Гаврила се самопроглашеном васпитачу обраћа час са ти, час са ви, у зависности од тежине речи које изговара, демонстрирајући природну интелигенцију и дуго искуство потчињености. У једној од кључних сцена он самозванцу сасипа истину у лице пред својим правим господаром и пред његовим рођаком, задржавајући народску фамилијарност и када пређе на персирање. Достојевски постиже изванредан ефекат дочаравајући у једној реплици Гаврилину неукост, али и његово лукавство сачињено од комбинације самокритичности и ласкања којим настоји да предупреди бурну реакцију. Притом не одустаје од намере да изрекне оно што га највише тишти, а што је за Фому најнепријатније:

Не, господару, Фома Фомичу, не само ја, будала, него су већ и добри људи почели углас да говоре да сте ви постали баш зао човек, да је наш господар пред вама исто што и мало дете; да сте ви, додуше, јенералски син по роду, а и сами да сте можда дотерали до јенерала, али да сте тако зли каква мора да је, то јест, права фурија.³²

До тог тренутка читалац је већ начисто да Фома Опискин није никакав генералски син нити да је био у војној служби, а ка-

²⁹ Исто, 112.

³⁰ Исто.

³¹ Исто, 113.

³² Исто.

моли да је догурао до високог чина. Али Гаврила, за разлику од Фалалеја, зна шта ради. Он, најпре, попут Дон Жуановог Зганарела своје немилосрдно запажање приписује имагинарним „другим људима”. А притом Фому признаје за господара, испољавајући свест о свом положају у друштвеној хијерархији, чиме отклања сваку помисао на побуну: „Ја сам дужан да ти довека служим и будем покоран зато што сам у ропству рођен и што сваку дужност морам да вршим са страхом и трепетом”.³³ Лакејска слобода, дакле, има своје границе, а Гаврила, као и Захар, припада генерацији која није ни помишљала да их прекорачи. Његово достојанство јесте људско, али је ипак достојанство подређеног човека. У епилогу ће се чак измирити са Фомом, пошто овај доживи делимични преображај, па ће њихово помирење бити део опште хармонизације односа у дому пуковника Ростањева. Неочекивани хепаенд, изведен колико у духу комедије толико и у духу сентименталног романа, представљаће, међутим, једну од кључних слабости овог остварења Достојевског, због којих оно међу критичарима никада неће уживати велики углед нити ће се сам писац њиме поносити.

*

Испоставља се да и безазлени племић Обломов и превејани грађанин Опискин у односу спрам слугу показују извесне сличности. И један и други умеју да се уживе у улогу строгог господара и да ту строгост демонстрирају нарочито вербалним средствима. У критичном моменту, чак је и безвољни Иља Иљич знао да „извлачи душу” из Захара, слично ономе што је Фома Фомич чинио са Фалалејем. И у његовом поступању било је нечега од садистичког поигравања мачке са мишем. У тој тачки, међутим, сличности се и завршавају. Док су, наиме, Обломовљеве педагошке интервенције спорадичне и спонтане, изазване Захаровим неопрезним изједначавањем господара са другима, дотле Опискин систематски „васпитава” и Фалалеја и Гаврилу, сваког посебним методом. Чињеница да они чак и нису његово „власништво” појачава утисак његове тартифовске безочности.

О трећем лику слуге у *Селу Сџејанчикову*, надобудном Григорију Видопљасову говорили смо на другом месту.³⁴ Као Опискиновом штићенику и опонашаоцу овде му и не би било место. Остаје, међутим, да се нешто каже о Тургењевљевом *Племићком ѓнезду*, које је Достојевски одмах по изласку оценио као „изванредно добар”

³³ Исто.

³⁴ Јован Попов, „Буђење самосвести: ликови слугу код Достојевског”, *Људи љоворе*, 37–38, Торонто, 2020, 83–95.

роман, за разлику од *Обломова*, којег је у истом писму назвао „одвратним”. Једанаест година касније темељно ће ревидирати други део свог првобитног суда, сврставши Гончаровљев роман међу ремек-дела савремене руске прозе, заједно са *Мртвим душама*, *Рајом и миром* и, поново, *Племићким њезгом*. Упркос томе што је Тургенев у међувремену објавио *Очеве и децу*, по општем мишљењу своје капитално остварење, и што се, неколико година потом, бурно разишао са Достојевским, овај је задржао дивљење према роману који не само да нема ничег заједничког са његовом поетиком него испољава извесне слабости којих се као стваралац клонио, у првом реду композиционе.³⁵

Тешко је проценити шта га је толико импресионирао у *Племићком њезгу*. Можда је, већ при првом читању, у њему видео успешно остварен образац „сеоског” романа какав је и сам тада покушао да реализује у свом *Стејпанчикову*? Можда су му се у њему свидели јунаци или баш јунакиње, пошто су и критичари и писци били сагласни у томе да је Тургенев умео да створи упечатљиве женске ликове, а овде их има неколико. На пример, лик Лаврецове неверне жене Варваре Павловне, кокетне лепотице са многим талентима и светским манирима, а опет некако баналне у својој прорачунатости, лишене трагизма Ане Карењине или безинтересне фаталности Грушењке и Настасје Филиповне. Вероватније је да се Достојевском још више свидела смерна и побожна Лиза која ни у љубави не заборавља на разборитост, једна у плејади изврских девојачких ликова којима се дивио и Толстој. Није наодмет сетити се колико ће често, у потоњим делима, Достојевски својим јунакињама давати баш ово име. А могуће је да је на њега неизбрисив утисак оставио ефектан трагички расплет са својом *tristesse majestueuse*³⁶, достојном Расинове *Беренике* или *Принцезе де Клев* госпође де Лафајет? Нема довољно поузданих аргумената који би потврдили или оповргнули било коју од ових претпоставки.

За нас је занимљиво питање има ли у овом Тургеневљевом роману слугу упоредивих са Захаром или Гаврилом. Један такав

³⁵ Експозиција која заузима целу прву четвртину романа подељена је на два, отприлике, једнака дела, при чему се предисторија трију генерација породице главног јунака Лаврецовог излаже у другом делу. Имајући у виду укупан контекст радње, гомилање података о животима Лаврецових предака испоставља се као непотребно, тим пре што их је, тако нанизане, тешко раздвојити једне од других. Као још већи проблем указује се то што је уношењем ове развучене породичне предисторије, вероватно у настојању да избегне конвенционално степенасто грађење сижеа, писац толико оптеретио читаочеву меморију да га је довео до потпуне збуњености: у тренутку када радња заиста почиње, он се више не сећа ликова које је упознао у првом делу експозиције.

³⁶ Узвишена туга.

заиста постоји, име му је Антон, осамдесетогодишњак је и куће-пазител на имању Лаврецких. Но, простор који му је посвећен толико је незнатан, а приказ тако стереотипан да не заслужује да се њиме бавимо. Не треба, међутим, пожурити са закључком како велепоседник Тургеев није обраћао пажњу на људе из народа. Није ни *Племићко гнездо* сасвим негостољубиво за ликове са супротне стране друштвене лествице. За тему којом се бавимо постоји један такав, утолико значајнији што је овога пута реч о жени.

Агафја Власјевна уведена је у причу када је она већ поодмакла, у једној реминисценцији чији је задатак био да оснажи мотивацију лика Лизе Калитине. Да би у томе успео, писац се потрудио да са доста детаља дочара карактер и животну путању ове сељанке, пуну успона и падова. Њене најизразитије особине биле су снажљивост, прилагодљивост и стрпљиво подношење судбинских обрта. Агафја је била Лизина дадиља пре него што је старање о њеном васпитању преузела француска гувернанта, али до те дужности није стигла ни брзо ни лако. Претходно је штошта преживела, а пажњу на себе скренула је тиме што је била „паметна, речита, слободна”, а притом, као млада, и „изванредна лепотица, прва каћиперка у целој околини”.³⁷ Због тога се, упознавши је једном приликом, у њу страсно заљубио њен господар Пестов, будући Лизин деда. На овом месту неизбежно се намеће аутобиографски моменат: сам Тургеев не само што се у младости на родитељском имању био заљубио у шваљу Авдотју Иванову него му је она родила ћерку Пелагију. Будући да брак није долазио у обзир, девојчица је склоњена у Француску, где је прекрштена у Полинет и заборавила руски, а бригу о њој водила је она иста Полина Вијардо. А Авдотја је у Москви удата за другог, да би много година касније, под именом Агафја, ушла у роман, кад јој већ није било дато да уђе у племићко гнездо Тургеевих.

У тренутку упознавања и Агафја и Пестов били су везани браком, али се десило да њој муж убрзо умре, па је господар доведе својој кући, а она се међу послугом брзо снађе „као да целог свог века није друкчије живела”.³⁸ Није речено колико је често и у каквим околностима виђала Пестова, али када је и он после пет година умро, његова удовица је удаје за неког говедара и удаљава са свог имања. Агафја то прима стоички, а после неколико година

³⁷ И. С. Тургеев, *Племићко гнездо*, превео Милош С. Московљевић, Матица српска, Нови Сад, 346.

³⁸ „Постала је бела, попунила се; руке су јој под муслинским рукавима омекшале као у трговкиње; самовар се није скидао са стола; сем свиле и кадифе ништа друго није хтела носити, спавала је на перинама” (Тургеев, *Племићко гнездо*, 347).

удеси се прилика да угости бившу газдарицу „уредна, весела, свиме задовољна”, а ова се покаје, опрости јој, врати је у своје домаћинство и постави за кућепазитељку. „Агафја опет постаде сила, опет се угоји, поста бела”³⁹ и проживе тако још пет година, а онда падне у немилост због мужевљеве крађе и буде деградирана у шваљу. Беше већ прешла тридесету, зла коб учинила је да јој помру сва деца, а ускоро поново обудове. Ништа је, међутим, није могло избацити из равнотеже. „Дође јој време да се опамети: она се опамети. Постање врло ћутљива и богомољка [...], а после госпођине смрти постала је још мирнија и понизнија”⁴⁰ У међувремену је била враћена на стари положај, а следећа генерација газда узео је за дадиљу својој кћери. Тиме њено увођење у роман добија смисао.

Још од *Евџенија Оњџина* знамо колику улогу у васпитању младе племкиње може одиграти домаћа дадиља. Познато је и да је лик Татјанине „њање” настао по моделу Пушкинове, која је за њега, као и Филиповна за Ларину, изнад свега, представљала везу са руским језиком и народном традицијом. Слично је и са Лизом и Агафјом, којима није могла конкурисати француска госпођица Моро, „сићушно, смежурано створење с птичјим понашањем и птичјом памећу”⁴¹ Реч је, дакле, о већ успостављеном стереотипу, али Тургењев ипак у њега уноси извесну новину која ће се показати и те како битном. Наиме, Агафја Лизи није причала бајке: „одмереним и уједначеним гласом прича јој житије Пречисте Деве, житија испосника, божјих угодника, светих мученица”⁴² Сада се показује оправданим опширно приказивање Агафјиних прикљученија, јер без тога не би било јасно како је „памятна, речита, слободна” жена прешла на одмерен и уједначен говор на религијске теме. А без овог последњег, опет, не бисмо разумели ни Лизин лик, нарочито неке њене поступке и квалитете: то што редовно одлази на недељну црквену службу и што се тамо тако усрдно моли; то што упорно покушава да у Лаврецком пробуди одавно угашени жар вере; то што у часу када се у њима распламсава љубав, показује више прибраности иако је од њега скоро двоструко млађа и стоструко неискуснија; то што се лакше од њега мири са неминовношћу растанка. А најтеже би нам било да разумемо њено повлачење у манастир. Но, када знамо да је више од три године расла уз Агафју, некадашњу лепотицу и каћиперку која је постала „мршава, као восак прозрачног, али још дивног и изразитога лица”⁴³, која

³⁹ Тургењев, *Племћко њездо*, 347.

⁴⁰ Исто, 348.

⁴¹ Исто, 345.

⁴² Исто, 349.

⁴³ Исто.

ју је научила молитви и због које јој је Христос „постајао нешто блиско, познато, скоро своје”⁴⁴, тада ћемо и њено замонашење прихватити као логичан исход. Ништа мање, на пример, него у *Принцези де Клев*.

*

У *Обломову*, *Селу Стейпанчикову* и *Племићком њезду* пред нама је још увек била она стара Русија, са својим тромим, превазиђеним, у много чему неправедним, али од давнина успостављеним и уходаним поретком ствари и механизмом односа међу људима. Однос слуга и господара, у свим приказаним варијацијама, није представљао изузетак у том смислу. Убрзо ће, међутим, уследити драматичне промене. Најважнија од њих доћи ће са врха, указом Александра II, две године касније, којим је укинута кметство. После тога, појавиће се и неке другачије слуге, нарочито у делима Достојевског. У наредној деценији руско друштво биће захваћено олујом идеолошких противречности из којих ће изаћи тек након пола века, победом једне од идеологија, и то оне најекстремније.

Упркос личним и идеолошким разликама, чини се да су и Гончаров и Тургеев и Достојевски осећали да је „нешто труло” у њиховој отаџбини, а заједничко име тој трулежи сковао је поново Тургеев, који је са неологизмима очито имао среће. То име било је нихилизам. И мада термин неће значити исто за свакога од њих, у распону од једне декаде сва тројица написаће романе у чијем ће средишту бити управо овај феномен: Тургеевљеви *Очеви и деца* појавиће се 1862, Гончаровљев *Понор* 1869, а *Зли гуси* Достојевског 1872. У овом последњем нихилизам ће се дефинитивно одвојити од романтичарског наслеђа сувишних људи и добити своје злокобне идеолошке и политичко-прагматичне црте.

У напетим друштвеним околностима и односи међу тројицом писаца пролазили су своје Сциле и Харибде. Најдраматичнији је био спор између Гончарова и Тургеева, а повод му је било управо *Племићко њездо*. У складу са устаљеним обичајем, неколико месеци пре његовог објављивања, дакле, у години 1858, у пишевом стану уприличено је читање у пробраном списатељском кругу. Присуствовао му је и Гончаров и, као и сви други, одмах изрекао повољан суд о уметничким вредностима романа. Али сачекавши да остали оду, у четири ока рекао је Тургееву још нешто: „Прича

⁴⁴ Исто, 350.

коју сам чуо није ништа друго до копија мог романа”.⁴⁵ Парадоксално је било то што је у питању био роман *Понор*, који је у том часу био много ближи почетку него завршетку, целу деценију далеко од публикавања. Тада још ни *Обломов* није био објављен у целости, а спороходни Гончаров увећало је осмишљавао своје наредно дело које је требало да му буде и последње. Уз то је, у својој безазлености, имао потребу да своје замисли подели са друговима по перу. Тако је, још 1855, до у танчине испречао Тургењеву све што је смислио, „не само цео план будућег романа [...] него и све појединости, [...] сцене, детаље”.⁴⁶ С разлогом се може поставити питање како је могуће тако минуциозно препричати нешто што је тек замислио, но Гончаров као да је *avant la lettre* промовисао Крочеову идеју о једнакости интуиције и израза, само из обрнуте перспективе. „Тај роман био је мој живот”, описивао је много касније у *Необичној историји*. „Препричавајући га Тургењеву, напоменуо сам да ћу, када завршим *Обломова* и роман о Рајском, довршити све што ми је суђено и да више ништа нећу писати”.⁴⁷

Тургењев је одбацио оптужбу за плагијат, али је, наводно, пристао да из свог романа изостави једно место које сувише подсећа на сцену из будућег Гончаровљевог романа. Проблем је, међутим, био у томе што је Тургењев, насупротив свом колеги, био брз на перу, уз то посвећен искључиво сопственом писању. Тако је, годину дана по изласку *Племћкој њезга*, објавио још један роман, *Уочи нових дана (Накануне)*, у којем је Гончаров поново пронашао подударности са архитектстом свог *Понора*, па је овога пута своју оптужбу обнародовао. Избио је скандал који је умало довео до двобоја. На крају је морао да арбитража четворочлани „књижевнички суд” који је, 29. марта 1860. довео до помирења двојице писаца, но њихов однос се никада није вратио на старо. Гончаров је сматрао да му је Тургењев сметао и код иностране публике, а у *Необичној иричи* понудиће и објашњење зашто је овај „завидео” баш њему, а не неком од других угледних савременика: „Једини сам ја, по типу дела, био његов супарник”.⁴⁸ И ова и већина других његових тврдњи у вези са описаним случајем наилазиле су више на подсмех него на одобравање.

Најзад, нешто и о односу Гончарова и Достојевског. Интересантно је да је баш Гончаров нехотице кумовао поменутом раскиду

⁴⁵ В. А. Недзвецкий, „Конфликт И. А. Гончарова и И. С. Тургенева как историко-литературная проблема”, Ульяновск: Симбирская книга, 1992. <http://goncharov.lit-info.ru/goncharov/articles/nezveckij-konflikt.htm>

⁴⁶ Исто.

⁴⁷ Исто.

⁴⁸ Исто.

двојице колега у лето 1867. Отишавши у пензију, био се упутио у коцкарски рај да и сам мало окуша срећу на рулету. Срећући Достојевског у коцкарници, опоменуо га је да се и Тургенев тада налазио у Баден-Бадену, саветујући га да му се јави како би отклонио сумњу да га избегава због неизмиреног дуга од 50 талира. Тако је дошло и до судбоносне посете са познатим исходом. Достојевски се због тога није наљутио на Гончарова, али је, у чувеном писму Аполону Мајкову, са дозом заједљивости описао његову збуњеност при првом сусрету. Познати писац и високи државни чиновник застидео се као дете ухваћено у преступу. Достојевски описује и његов начин игре, карактеристичан за опрезне и бојаљливе коцкаре који у животу иначе нису склони хазарду: „Играо је грозничаво (у мале суме, у сребро), играо је током читаве две недеље, које је провео у Бадену, и рекао бих да је прилично изгубио”.⁴⁹ Достојевски је, насупрот томе, играо *va banque*, добијајући велике своте и губећи још више. А кад је изгубио све, затражио је, као сламку спаса, 60 франака на зајам од Гончарова. И овај му је дао. То му је у очима брата по страсти прибавило симпатије, мада овај није пропустио да се, у завршном коментару ове заједничке коцкарске епизоде, још једном подсмехне његовом шићарцијском карактеру: „Мора бити да ме је ужасно осуђивао што сам изгубио све, а не половину као он”.⁵⁰

Њихов однос не може се назвати ни блискошћу ни пријатељством – били су два небеска тела на звезданом небу руског романа XIX века чије су се орбите повремено укрштале. „Ја и он се ретко виђамо, једва једном у неколико месеци, и то увек случајно и увек тако на улици”⁵¹, сведочи Достојевски у једном познатом запису *Пишчевевој дневника* из 1877. године. Не помињући Гончаревљево име, он о њему говори са много топлине: „Ја волим да се сретнем са тим мени драгим и омиљеним романсијером и необично волим да му доказујем, између осталог, и то да он није остарио, како сам тврди, и како више ништа неће написати. Из сваког разговора с њим, ја запамтим по неку фину и далековиду реч”.⁵² Тог пута реч је била о *Ани Карењиној*, чије се излагање у настацима ближило крају. Гончаровљев усхићени суд за Достојевског је био подстицај да напише неке од најбољих страница своје публицистике, доводећи Толстоја у раван са неприкосновеним Пушкином.

⁴⁹ Фјодор Достојевски, *Писма*, II, превели Вера Вулетић и други, Логос, Београд; Графичар, Ужице, 2015, 103.

⁵⁰ Исто.

⁵¹ F. M. Dostojevski, *Dnevnik pisca 1877–1881*, preveo Mirko Đorđević, Partizanska knjiga, Ljubljana; Beograd, 1982, 241.

⁵² Исто.

У тој равни за Гончарова, сасвим извесно, није било места, али је топлина, са којом је аутор дневника говорио о њему, потврђивала да за њега чува повлашћено место у свом срцу.

Дијаметрална супротност њихових карактера и друштвених статуса водила је ка супротним исходима њихових биографија. Уредни и исправни Гончаров био је девет година старији од Достојевског, а надживео га је за пуну деценију. Помало успорен и безвољан, сличан јунацима својих романа, никада се није се женио, проживевши један неузбудљив живот, за оно време дуг знатно изнад просека. А Достојевски је за читавих двадесет година мање створио бар двоструко више, претуривши преко главе и робију, и немаштину и своју Полину и смрти својих ближњих, стигавши после свега и да заснује нормалну грађанску породицу. Као и у казину, он је живео навелико, али је живот, баш као и златнике, потрошио брже. А када њега и Гончарова посматрамо из перспективе историје књижевности, рекло би се да су им и дела била у складу са игром: један је за собом оставио злато, а онај други, ипак, сребро.

Др Јован Ч. Попов
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за општу књижевност
и теорију књижевности
jropovns@eunet.rs